Переклад: О. Кудіна

I

В середині серпня, перед народженням молодого місяця, раптом настали непогожі дні, що так властиво узбережжю Чорного моря. То цілу добу важко лежав над землею і морем густий туман, і тоді величезна сирена на маяку ревла вдень і вночі, наче скажений бик. То від ранку до ранку йшов, не перестаючи, дрібний, як водяний пил, дощик, що перетворював глинисті дороги й стежки на суцільну густу грязюку, в якій загрузали надовго вози та екіпажі. То завівав з північного заходу, з боку степу, лютий ураган; від нього верхів'я дерев розгойдувались, нагинаючись і випростуючись, наче хвилі в бурю, гриміли по ночах залізні покрівлі дач, і здавалось, ніби хтось бігає по них в підкованих чоботях; здригались віконні рами, грюкали двері, і дико завивало в пічних трубах. Кілька рибальських баркасів заблудились у морі, а два й зовсім не повернулись: тільки через тиждень повикидало трупи рибалок у різних місцях берега.

Мешканці приміського морського курорту — переважно греки і євреї, життєлюбні і вразливі, як всі південці, — поквапливо переселялись до міста. По розм'яклому шосе без краю тяглися биндюги, перевантажені різними домашніми речами: матрацами, диванами, скринями, стільцями, умивальниками, самоварами. Жалко, і сумно, і гидко було дивитись крізь каламутний серпанок дощу на це жалюгідне манаття, яке здавалось таким зношеним, брудним і вбогим; на покоївок і кухарок, що сиділи зверху на возі на мокрому брезенті з якимись утюгами, бляшками і кошиками в руках; на спітнілих, знесилених коней, які раз у раз зупинялись, тремтячи коліньми, паруючи і часто дихаючи; на закутаних від дощу в рогожі биндюжників, що сипло лаялись. Ще сумніше було бачити покинуті дачі, з їх раптовим простором, пустотою і оголеністю, з понівеченими клумбами, розбитими шибками, покинутими псами і всяким дачним сміттям з недокурків, папірців, черепків, коробочок і аптечних пляшечок.

Та на початку вересня погода раптом різко й зовсім несподівано змінилась. Одразу настали тихі безхмарні дні, такі ясні, сонячні і теплі, яких не було навіть у липні. На обсохлих вижатих полях, на їх колючій жовтій щетині заблищала слюдяним блиском осіння павутина. Заспокоєні дерева безшумно і покірно ронили жовте листя.

Княгиня Віра Миколаївна Шеїна, дружина предводителя дворянства, не могла залишити дачі, бо в їхньому міському будинку ще не покінчили з ремонтом. І тепер вона дуже раділа чудовим дням, що настали, тиші, самітності, чистому повітрю, щебетанню на телеграфних дротах ластівок, що збирались зграями до відльоту , і ласкавому солоному вітерцю, що слабко тягнув з моря.

II

Крім того, сьогодні був день її іменин — сімнадцяте вересня. По милих віддалених спогадах дитинства вона завжди любила цей день і завжди чекала від нього чогось щасливо-чудесного. Чоловік, їдучи вранці в спішних справах до міста, поклав їй на нічний столик футляр з прекрасними сережками із грушоподібних перлин, і цей подарунок ще більше звеселяв її.

Вона була одна на весь будинок. Її нежонатий брат Микола, товариш прокурора, що жив звичайно разом з ними, також поїхав до міста, в суд. На обід чоловік обіцяв привезти небагатьох і то найближчих знайомих. Добре виходило, що іменини збіглися з дачним сезоном. В місті довелося б втрачатись на великий парадний обід, а чого доброго й на бал, а тут, на дачі, можна було обійтись щонайменшими витратами. Князь Шеїн, незважаючи на своє видне становище в суспільстві, а можливо, й завдяки йому, ледве зводив кінці з кінцями. Величезний родовий маєток був майже цілком розладнаний його предками, а жити доводилось вище своїх достатків: влаштовувати прийоми, займатися благодійництвом, добре одягатись, держати коней і т. ін. Княгиня Віра, у якої колишня палка любов до чоловіка давно вже перейшла в почуття міцної, відданої, справжньої дружби, всіма силами прагнула допомогти князеві

вберегтись від повного розорення. Вона багато в дечому, непомітно для нього, відмовляла собі і, наскільки можливо, заощаджувала в домашньому господарстві.

Тепер вона ходила по саду і обережно, зрізувала ножицями квіти до обіднього столу. Клумби спустіли і мали безладний вигляд. Доцвітали різнокольорові махрові гвоздики, а також левкої — наполовину в квітах, а наполовину в тонких зелених стручках, які пахли капустою, трояндові кущі ще давали — втретє за це літо — пуп'янки і троянди, але вже здрібнілі, рідкі, наче звироднілі. Зате пишно цвіли своєю холодною, гордовитою красотою жоржини, півонії та айстри, наповнюючи насторожене повітря осіннім, трав'янистим, журливим запахом. Решта квіток після свого розкішного кохання і надзвичайно багатого літнього материнства тихо осипали на землю незліченне насіння майбутнього життя.

Близько на шосе почулись знайомі звуки автомобільного тритонового ріжка. Це під'їжджала сестра княгині Віри — Анна Миколаївна Фрієссе, яка зранку обіцяла по телефону приїхати допомогти сестрі приймати гостей і по господарству.

Тонкий слух не обманув Віру. Вона пішла назустріч. За кілька хвилин біля дачних воріт круто зупинився гарний автомобіль-карета, і шофер, спритно зіскочивши з сидіння, широко розчинив дверцята.

Сестри радісно поцілувалися. Вони з раннього дитинства були зв'язані одна з одною теплою і самовідданою дружбою. Зовнішнім виглядом вони навдивовижу не були схожі між собою. Старша, Віра, пішла в матір, красуню-англійку, своєю високою, гнучкою постаттю, ніжним, але холодним і гордим обличчям, чудовими, хоч досить великими руками і тою чарівною похилістю плечей, яку можна бачити на старовинних мініатюрах. Молодша — Анна — навпаки, успадкувала монгольську кров батька, татарського князя, дід якого хрестився тільки на початку XIX сторіччя і стародавній рід якого веде початок від самого Тамерлана, чи Ланг-Теміра, як з гордістю називав її батько, по-

татарськи, цього великого кровопивцю. Вона була на півголови нижча від сестри, трохи заширока в плечах, жвава й легковажна насмішниця. Обличчя її, виразно монгольського типу з досить помітними вилицями, з вузенькими очима, які вона до того ж, через короткозорість, мружила, з гордовитим виразом в маленькому чуттєвому роті, особливо в трошки відставленій наперед повній нижній губі, — обличчя це проте чарувало якоюсь невловимою і незрозумілою принадністю, яка полягала, може, в посмішці, може, в глибокій жіночності всіх рис, може, в пікантній, задерикувато-кокетливій міміці. Її граціозна некрасивість збуджувала і привертала увагу чоловіків значно частіше й сильніше, ніж аристократична краса її сестри.

Вона була замужем за дуже багатим і дуже дурним чоловіком, який зовсім нічого не робив, але рахувався на службі при якійсь благодійній установі і мав звання камер-юнкера. Чоловіка вона не могла терпіти, але народила від нього двох дітей — хлопчика й дівчинку; більше вона вирішила не мати дітей і не мала. Щодо Віри — та жадібно хотіла дітей і навіть, їй здавалося, чим більше, тим краще, та чомусь вони в неї не народжувались і вона хворобливо і палко любила гарненьких недокрівних дітей молодшої сестри, завжди пристойних і слухняних, з блідими мучнистими обличчями і з завитим лляним ляльковим волоссям.

Анна вся складалася з веселої безладності і милих, іноді дивних протиріч. Вона охоче віддавалась найризикованішому флірту у всіх столицях і на всіх курортах Європи, але ніколи не зраджувала чоловіка, якого, проте, презирливо висміювала і в вічі і позаочі; була марнотратка, страшенно любила азартні гри, танці, сильні враження, гострі видовища, відвідувала за кордоном сумнівні кафе, але в той же час відзначалась щедрою добротою й глибокою, щирою набожністю, яка змусила її навіть прийняти таємно католицтво. У неї були рідкісної краси спина, груді і плечі. Їдучи на великі бали, вона оголювалась значно більше меж, які дозволяються пристойністю й модою, але казали, що під низьким декольте в неї завжди була надіта власяниця.

Віра ж була суворо проста, з усіма холодно й трохи звисока люб'язна, незалежна й величаво спокійна.

III

— Боже мій, як у вас тут гарно! Як гарно! — говорила Анна, їдучи швидкими й дрібними кроками поряд з сестрою по доріжці. — Якщо можна, посидьмо трохи на лавочці над кручею. Я так давно не бачила моря. І яке чудове повітря — дихаєш і серце звеселяється. В Криму, в Місхорі, минулого літа я зробила відкриття, гідне подиву. Знаєш, чим пахне морська вода в час прибою? Уяви собі — резедою.

Віра ласкаво посміхнулась:

— Ти фантазерка.

— Ні, ні. Я пам'ятаю також раз, — з мене всі сміялись, коли я сказала, що місячне світло має якийсь рожевий відтінок. А днями художник Борицький — це той, що малює мій портрет — погодився, що я мала рацію і що художники про це давно знають.

— Художник — твоє нове захоплення?

— Ти завжди вигадаєш! — засміялась Анна і, швидко підійшовши до самого краю обриву, ще стрімко падав глибоко в море, заглянула вниз і раптом скрикнула, пройнята жахом, і відсахнулась назад з пополотнілим лицем.

— У, як високо! — промовила вона ослаблим і тремтячим голосом. — Коли я дивлюся з такої висоти, у мене завжди якось солодко й противно лоскоче в грудях... і пальці на ногах щемлять... І все-таки тягне, тягне...

Вона хотіла ще раз нахилитись над обривом, але сестра зупинила її.

— Анно, люба моя, ради бога! У мене в самої голова йде обертом, коли ти так робиш. Прошу тебе, сядь.

— Ну добре, добре, сіла... Але ти тільки поглянь, яка краса, яка радість — просто око не налюбується. Якби ти знала, як я вдячна богові за всі чудеса, які він для нас зробив!

Обоє на хвилину задумались. Глибоко-глибоко під ними лежало море. З лавки не було видно берега, і тому відчуття безмежності і величі морського простору ще більше посилювалось. Вода була ласкаво-спокійна і весело-синя, світліючи тільки косими гладенькими смугами в місцях течії і переходячи в густо-синій глибокий колір на обрії.

Рибальські човни, ледве помітні для ока, — такими вони здавались маленькими, — нерухомо дрімали в морській гладіні, недалеко від берега. А далі наче стояло в повітрі, не посуваючись вперед, тримачтове судно, все зверху до низу одягнуте одноманітними, опуклими од вітру, білими, струнками парусами.

— Я тебе розумію, — замріяно сказала старша сестра, — але в мене якось не так, як у тебе. Коли я перший раз бачу море, після довгого часу, воно мене і хвилює, і радує, і вражає. Ніби я вперше бачу величезне, урочисте чудо. Але потім, коли звикну до нього, воно починає мене гнітити своєю тривіальною порожнечею... Я нудьгую, дивлячись на нього, і вже стараюсь більше не дивитись. Набридає.

Анна посміхнулась.

— Чого ти? — запитала сестра.

— Минулого літа, — сказала Анна лукаво, — ми з Ялти поїхали великою кавалькадою верхи на Уч-Кош. Це там, за лісництвом, вище водоспаду. Потрапили спочатку в хмару, було дуже сиро і погано видно, а ми все піднімалися вгору, по крутій стежці, між соснами. І раптом

якось відразу скінчився ліс, і ми вийшли з туману. Уяви собі: вузенький виступ на скелі, і під ногами у нас безодня. Села внизу здаються не більшими, за сірникову коробку, ліси й сади — як дрібна травичка. Вся місцевість спускається до моря, наче географічна карта. А там далі — море! Верст на п'ятдесят, на сто вперед. Мені здавалось — я повисла в повітрі і ось-ось полечу. Така краса, така легкість! Я обертаюсь назад і кажу провіднику в захопленні: "Що? Гарно, Сеїд-огли?" А він тільки язиком поцмокав: "Ех, пани, як мене все це набрид. Кожний день бачим".

— Дякую за порівняння, — засміялась Віра, — ні, я тільки думаю, що нам, жителям півночі, ніколи не збагнути краси моря. Я люблю ліс. Пам'ятаєш — ліс у нас у Єгоровському?... Хіба може він коли-небудь надокучити? Сосни!.. А які мохи!.. А мухомори! Неначе з червоного атласу і вишиті білим бісером. Тиша така... прохолода.

— Мені однаково, я все люблю,— відповіла Анна. — А над усе я люблю мою сестричку, мою розсудливу Вірочку. Адже нас тільки двоє на світі.

Вона обняла старшу сестру і пригорнулась до неї, щока до щоки. І раптом спохватилась.

— Ні, яка ж я дурна! Ми з тобою, наче в романі, сидимо і розмовляємо про природу, а я зовсім забула про мій подарунок. Ось поглянь. Я боюсь тільки, чи сподобається?

Вона дістала із своєї ручної торбинки маленьку записну книжку в дивній оправі: на старому витертому і посірілому від часу оксамиті вився тьмяно золотий філігранний візерунок рідкісної складності, тонкості і краси, — мабуть, зроблений з любов'ю руками вправного і терплячого художника. Книжка була прикріплена до тоненького, як нитка, золотого ланцюжка, листки всередині були замінені пластинками із слонової кості.

— Яка прекрасна річ! Чудо! — сказала Віра і поцілувала сестру. — Дякую тобі. Де ти дістала такий скарб?

— В одній антикварній крамничці. Адже ти знаєш моє уподобання — ритися в старовинному мотлосі. От я й набрела на цей молитовник. Подивись, бачиш, як тут орнамент робить фігуру хреста. Правда, я знайшла лише одну оправу, решту все довелось придумати — листочки, застіжки, олівець! Але Моллі не зовсім не хотів мене зрозуміти, як я йому не тлумачила. Застіжки повинні були бути в такому ж стилі, як і весь візерунок, матові, старого золота, тонкої різьби, а він бог знає що зробив. Зате ланцюжок справжній венеціанський, дуже давній.

Віра ласкаво погладила чудесну оправу.

— Яка глибока давнина!.. Скільки може бути цій книжці? — запитала вона.

— Я боюсь визначити точно. Приблизно кінець сімнадцятого століття, середина вісімнадцятого...

— Як дивно, — сказала Віра з задумливою посмішкою. — Ось я тримаю в своїх руках річ, якої, може, торкались руки маркізи Помпадур або самої королеви Антуанети... А знаєш Анно, це лише тобі могла прийти в голову шалена думка переробити молитовник на жіночий carnet*1. Проте, все-таки ходімо подивимось, що там у нас робиться.

Вони пройшли в будинок через велику кам'яну терасу, зі всіх боків закриту густими шпалерами винограду "Ізабела". Чорні рясні грона, що видихали легкий запах полуниць, важко звисали між темною, де-не-де позолоченою сонцем зеленню. По всій терасі розливалось зелене півсвітло, від якого обличчя жінок одразу зблідли.

— Ти велиш тут накривати? — запитала Анна.

— Атож, я сама так думала спочатку... Але тепер вечори такі холодні. Вже краще в їдальні. А чоловіки хай сюди виходять курити.

— Буде хто-небудь цікавий?

— Я ще не знаю, Знаю тільки, що буде наш дідусь.

— Ах, дідусь милий! Яка радість! — скрикнула Анна і сплеснула руками. — Я його, здається, сто років не бачила.

— Буде сестра Васі і, здається, професор Спєшников. Я вчора, Анночко, просто розум втратила.

Ти знаєш, що вони обидва люблять поїсти — і дідусь і професор. Та ні тут, ні в місті — нічого не дістанеш, ні за які гроші. Лука знайшов десь перепелів — замовив знайомому мисливцеві — і щось мудрує над ними. Ростбіф дістали порівняно непоганий — та ба!— неминучий ростбіф. Дуже добрі раки.

— Ну що ж, не так уже й погано. Ти не турбуйся. А втім, між нами, у тебе в самої є слабість смачно поїсти.

— Та буде й дещо рідке. Сьогодні вранці рибалка приніс морського півня. Я сама бачила. Просто якесь чудовисько. Навіть страшно.

Анна, жадібно цікава до всього, що її стосувалось і що не стосувалось, зараз же забажала, щоб їй принесли показати морського півня.

Прийшов високий, голений, жовтолиций кухар Лука з великим продовгуватим білим цебриком, якого він насилу тримав обережно за вушка, боячись розхлюпати воду на паркет.

— Дванадцять з половиною фунтів, ваша світлість, — сказав він з особливою кухарською гордістю. — Ми допіру важили.

Риба була надто велика для цебрика і лежала на дні, заломивши хвіст. Її луска вилискувала золотом, плавці були яскраво-червоного кольору, а від величезної хижої морди відходили в боки двоє ніжіноголубих складчастих, як віяло, довгих крил. Морський півень був живий і посилено працював зябрами.

Молодша сестра обережно доторкнулась мізинцем до голови риби. Але півень несподівано сплеснув хвостом, і Анна з виском відсмикнула руку.

— Можете не турбуватись, ваша світлість, все в кращому вигляді влаштуємо, — сказав кухар, який, певно, розумів тривогу Анни. — Тільки що болгарин приніс дві дині. Ананасні. На манір вроді як канталупи, тільки запах далеко ароматніший. І ще осмілюсь запитати вашу світлість, яку підливу накажете подавати до півня: тартар чи польську, а то можна просто сухарі в маслі?

— Роби, як знаєш. Іди! — наказала княгиня.

IV

Після п'ятої години почали з'їжджатися гості. Князь Василь Львович привіз з собою вдову-сестру Людмилу Львівну, по чоловікові Дурасову, повну, добродушну і надзвичайно мовчазну жінку; світського молодого, багатого шалапута і гульвісу Васючка, якого все місто знало під цим фамільярним ім'ям, дуже приємного в товаристві умінням співати й декламувати, а також влаштовувати живі картини, спектаклі і благодійні ярмарки; знамениту піаністку Женні Рейтер, подругу княгині Віри по Смошівному інституту, а також свого шурина Миколу Миколайовича.

За ними приїхали на автомобілі чоловік Анни з голеним, товстим, потворно великим професором Спієшниковим і з місцевим віце-губернатором фон, Зекком.

Пізніше від інших приїхав генерал Аносов, у доброму найманому ландо, в супроводі двох офіцерів: штабного полковника Пономарьова, передчасно постарілої, худої, жовчної людини, виснаженої непосильною канцелярською працею, і гвардійського гусарського поручика Бахтинського, що славився в Петербурзі як кращий танцюрист і незрівнянний розпорядник балів.

Генерал Аносов, огрядний, високий, срібний старик, важко злазив з підніжки, тримаючись однією рукою за поручні козел, а другою — за задок екіпажа. В лівій руці він тримав слуховим ріжок, а в правій — палку з гумовим наконечником. У нього було велике, грубе, червоне обличчя з м'ясистим носом і з тим добродушно-величним, трохи презирливим виразом у примружених очах, розташованих променистими, підпухлими півколами, який властивий мужнім і простим людям, які бачили часто і близько перед своїми очима небезпеку і смерть. Обидві сестри, здалеку впізнавши його, підбігли до коляски якраз вчасно, щоб напівжартома, напівсерйозно підтримати його з обох боків під руки.

— Наче... архієрея! — сказав генерал ласкавим хриплуватим басом.

— Дідусю, миленький, дорогий! — говорила Віра тоном легкого докору. — Кожен день на вас чекаємо, а ви хоч би очі показали.

— Дідусь у нас на півдні всяку совість втратив, — засміялась Анна. — Можна було б, здається, згадати про хрещену дочку. А ви тримаєте себе донжуаном, безсоромник, і зовсім забули про наше існування...

Генерал, знявши кашкет з своєї величної голови, поцілував по черзі руки в обох сестер, потім цілував їх в щоки і знову в руку.

— Дівчатка... заждіть... не лайтесь, — говорив він, перемежаючи кожне слово віддихами, що походили від давнішньої задишки. — Слово честі... докторишки пронещасні... все літо купали мої ревматизми... в якомусь брудному... киселі... жахливо пахне... І не випускали... Ви перші... до кого приїхав... Страшенно радий... з вами побачитись... Як ся маєте? Ти, Вірочко... зовсім леді... дуже стала схожа... на покійну матір... Коли хрестити покличеш?

— Ой, боюсь, дідусю, що ніколи.

— Не втрачай надії... все попереду... Молись богу... А ти, Аня, зовсім не змінилась... Ти і в шістдесят років... будеш така ж вертуха-пустуха. Заждіть-но. Давайте я вам відрекомендую панів офіцерів.

— Я вже давно маю цю честь! — сказав полковник Пономарьов, кланяючись.

— Я був представлений княгині в Петербурзі, — підхопив гусар.

— Ну, то представляю тобі, Аня, поручика Бахтинського. Танцюрист і бешкетник, але добрий кавалерист. Вийми-но, Бахтинський, милий мій, там з коляски... Ходімте, дівчатка... Чим Вірочко, будеш годувати? У мене... після лиманового режиму... апетит, як у випускного... прапорщика

Генерал Аносов був бойовим товаришем і відданим другом покійного князя Мірза-Булат-Тугановського. Всю ніжну дружбу і любов він після смерті князя переніс на його дочок. Він знав їх ще зовсім маленькими, а молодшу, Анну, навіть хрестив. В ті часи

— як і досі — він був комендантом великої, але майже ліквідованої фортеці у м. К. і щоденно бував у домі Тугановських. Діти дуже любили його за пестощі, за подарунки, за ложі в цирк і театр і за те, що ніхто так захоплююче не вмів гратися з ними, як Аносов. Але найбільше їх

чарували і міцніше за все зберігались в їхній пам'яті його розповіді про військові походи, бої і стоянки на бівуаках, про перемоги і відступи, про смерть, рани й люті морози, — неквапні, епічно-спокійні, щиросердні оповідання, що велись між вечірнім чаєм і тим нудним часом, коли дітей покличуть спати.

За теперешніми звичаями цей уламок давнини здавався гігантською й незвичайно мальовничою постаттю. В ньому поєднувались ті прості, але зворушливі й глибокі риси, які навіть і в його часи далеко частіше зустрічалися в рядових, аніж в офіцерів, ті чисто руські, мужичі риси, які в поєднанні дають звеличений образ, що робив іноді нашого солдата не тільки непереможним, але й великомучеником, майже святим, — риси, що складалися з простої, наївної віри, ясного, добродушно-веселого погляду на життя, холодної і ділової відваги, покірності перед лицем смерті, жалості до переможеного, безмежного терпіння і вражаючої фізичної та моральної витривалості.

Аносов, починаючи з польської війни, брав участь у всіх кампаніях, окрім японської. Він і на цю війну пішов би без вагань, але його не покликали, а в нього завжди було велике по скромності правило: "не лізь на смерть, доки тебе не покличуть". За всю свою службу він не тільки ніколи не відшмагав, а навіть не вдарив жодного солдата. Під час польського заколоту він відмовився якось розстрілювати полонених, незважаючи на особистий наказ полкового командира. "Шпигуна я не тільки розстріляю, — казав він, — а, якщо накажете, особисто уб'ю. А це полонені, і я не можу". І сказав він це так просто, з повагою, без тіні виклику чи рисовки, дивлячись просто в вічі начальнику своїми ясними твердими очима, що його замість того, щоб самого розстріляти, залишили в супокої.

У війну 1877 — 79 років він дуже швидко дослужився до чину полковника, незважаючи на те, що був мало освічений, чи, як він сам висловлювався, скінчив лише "медвежу академію". Він брав участь при переправі через Дунай, переходив Балкани, відсиджувався на Шипці, був при останній атаці Плевни; поранили його один раз тяжко, чотири —

легко і, крім того, він дістав осколком гранати жорстоку контузію в голову. Радецький і Скобелев знали його особисто і ставились до нього з виключною пошаною. Саме про нього й сказав якось Скобелев: "Я знаю одного офіцера, який набагато хоробріший від мене, — це майор Аносов".

З війни він повернувся майже оглухлий, завдяки осколку гранати, з хворою ногою, на якій були ампутовані три відморожених, під час балканського переходу, пальці, з надзвичайно жорстоким ревматизмом, нажитим на Шипці. Його хотіли було, після скінчення двох років мирної служби, запроторити у відставку, але Аносов запротивився. Тут йому дуже до речі допоміг своїм впливом начальник краю, живий свідок його холоднокровної мужності при переправі через Дунай. В Петербурзі вирішили не засмучувати заслуженого полковника, і йому дали довічне місце коменданта в м. К. — посаду більше почесну, ніж потрібну для цілей державної оборони.

У місті всі його знали від малого до великого і добродушно посміювались з його слабкостей, звичок і манери одягатися. Він завжди ходив без зброї, в старомодному сюртуці, в кашкеті з великими полями і з величезним прямим козирком, з ціпком у правій руці, із слуховим ріжком у лівій і неодмінно в супроводі двох ожирілих, лінивих, хриплих мопсів, в яких завжди кінчик язика був висунутий назовні й прикушений. Якщо йому гід час звичайної вранішньої прогулянки доводилось зустрічатися з знайомими, то прохожі за кілька кварталів чули, як кричить комендант і як дружно слідом за ним гавкають його мопси.

Як багато хто з глухих, він був пристрасним любителем опери, й іноді, під час якого-небудь томного дуету, раптом на весь театр лунав його рішучий бас: "Але ж і чисто взяв до, чорт забери! Неначе горіх розгриз". По театру проносився стриманий сміх, але генерал навіть і не запідозрював цього: за своєю наївністю він думав, що пошепки обмінявся з своїм сусідою свіжим враженням.

За обов'язком коменданта він досить часто, ралом з своїми хриплячими мопсами, відвідував головну гауптвахту, де досить затишно за вінтом, чаєм та анекдотами відпочивали від тягот військової служби заарештовані офіцери. Він уважно розпитував кожного: "Як прізвище? Ким посаджений? На скільки? За що?" Іноді зовсім несподівано хвалив офіцера за бравий, хоч і протизаконний вчинок, іноді починав розпікати, Галасуючи так, що його бувало чутно на вулиці. Але, накричавшись досхочу, він, без всяких переходів і пауз, справлявся, звідки офіцерові носять обід та скільки він за нього платить. Траплялось, що який-небудь заблудний підпоручик, присланий для довготривалого відсиджування з такого глухого закутка, де навіть не було власної гауптвахти, зізнавався, що він, через безгрішшя, постачається з солдатського казана. Аносов негайно наказував, щоб бідоласі носили обід з комендантського будинку, від якого до гауптвахти було не більше двохсот кроків.

В м. К. він і зблизився з сім'єю Туганонвських і такими тісними узами прив'язався до дітей, що для нього стало, душевною потребою бачити їх кожен вечір. Коли траплялось, що панночки виїжджали куди-небудь чи служба затримувала самого генерала, то він щиро сумував і не знаходив собі місця в великих кімнатах комендантського будинку. Щоліта він брав відпустку і проводив цілий місяць в маєтку Тугановських, Єгоровському, віддаленому від К. на п'ятдесят верст.

Він всю свою приховану ніжність душі і потребу сердечної любові переніс на цю дітвору, особливо на дівчаток. Сам він був колись одружений, але так давно, що навіть забув про це. Ще до війни дружина втекла від нього з проїжджим актором, захопившись його оксамитовою курткою й мереживними манжетами. Генерал посилав їй пенсію аж до самої її смерті, але в будинок до себе не пустив, незважаючи на сцени каяття й слізні листи. Дітей в них не було.

V

Всупереч сподіванню, вечір був такий тихий і теплий, що свічки на терасі і в їдальні горіли нерухомими вогнями. За обідом всіх забавляв князь Василь Львович. У нього була незвичайна і дуже своєрідна здібність розповідати. Він брав за основу оповідання дійсний епізод, де головною дійовою особою був хто-небудь із присутніх чи спільних знайомих, але так згущував фарби й при цьому говорив з таким серйозним виглядом і таким діловим тоном, що слухачі надривалися зо сміху. Сьогодні він розповідав про невдале одруження Миколи Миколайовича з одною багатою і красивою дамою. В основі було тільки те, що чоловік дами не хотів давати їй розводу. Але в князя правда чудово переплелася з вигадкою. Серйозного, завжди, трохи бундючного Миколу він змусив вночі бігти по вулиці в одних панчохах, з черевиками під пахвою. Десь на розі молодого чоловіка затримав городовий, і лише після тривалого й бурхливого пояснення Миколі вдалось довести, що він товариш прокурора, а не нічний грабіжник. Одруження, за словами оповідача, трохи-трохи не відбулось, але в найкритичнішу хвилину відчайдушна банда лжесвідків, що брали участь у ділі, раптом забастувала, вимагаючи додачі до заробітної плати. Микола, з скупості (а він і справді був скупуватий), а також будучи принципіальним противником страйків і забастовок, рішуче відмовився платити зайве, посилаючись на відповідну статтю закону, підтверджену думкою касаційного департаменту.

Тоді розсерджені лжесвідки на відоме запитання: "Чи не знає хто-небудь з присутніх приводів, що перешкоджають здійсненню шлюбу?" — хором відповіли: "Так, знаємо. Все показане нами на суді під присягою — суцільна брехня, до якої нас примусив погрозами і насильством пан прокурор. А про чоловіка цієї дами ми, як обізнані особи, можемо сказати лише, що це найшановніша людина на світі, цнотлива, як Йосиф, і ангельської доброти".

Напавши на нитку шлюбних історій, князь Василь не помилував і Густава Івановича Фріессе, чоловіка Анни, розповів, що він на другий день після весілля з'явився вимагати за допомогою поліції виселення молодої з батьківського будинку як такої, що не має окремого паспорта,

і вселення її на місце мешкання законного чоловіка. Правдивого в цьому анекдоті було тільки й того, що в перші дні заміжнього життя Анна повинна була безвідлучно бути біля хворої матері, тому що Віра спішно виїхала до себе на південь, а бідний Густав Іванович впав у тугу і відчай.

Всі сміялись. Посміхалась і Анна своїми примруженими очима. Густав Іванович реготав голосно і захоплено, і його худе, гладенько обтягнуте блискучою шкірою обличчя, з прилизаним рідким, світлим волоссям, з запалими орбітами очей, скидалось на череп, що оголював під час сміху препогані зуби. Він досі палко кохав Анну, як і в перший день шлюбу, завжди намагався сісти біля неї, непомітно доторкнутися до неї і впадав біля неї так закохано й самовдоволено, що часто ставало за нього і жаль і ніяково.

Перед тим як вставати з-за столу, Віра Миколаївна машинально порахувала гостей. Виявилось — тринадцять. Вона була забобонна й подумала про себе: "Оце недобре! Як мені раніше не спало на думку перерахувати? І Вася винуватий — нічого не сказав по телефону".

Коли у Шеїних чи у Фріессе збирались близькі знайомі, то після обіду звичайно грали в покер, тому що обидві сестри до смішного любили азартні гри. В обох родинах навіть виробились щодо цього свої правила: всім, хто грає, роздавались порівну костяні жетончики певної ціни, і гра тривала доти, поки всі кісточки не переходили в одні руки, — тоді гра на цей день припинялась, як би партнери не наполягали на продовженні. Брати з каси жетони вдруге суворо заборонялось. Такі суворі закони були виведені з практики, для приборкання княгині Віри й Анни Миколаївни, які в азарті не знали ніякого впину. Загальний програш рідко досягав ста — двохсот карбованців.

Сіли за покер і на цей раз. Віра, яка не брала участі в грі хотіла вийти на терасу, де накривали до чаю, але раптом її з дещо таємним виглядом викликала з вітальні покоївка.

— Що таке, Дашо? — з невдоволенням запитала княгиня Віра, йдучи в свій маленький кабінет, поруч із спальнею. — Що в вас за дурнуватий вигляд? І що таке ви крутите в руках?

Даша поклала на стіл невелику квадратну річ, загорнуту дбайливо в білий папір і старанно перев'язану рожевою стрічечкою.

— Я, їй богу, не винна, ваша світлість, — залепетала вона, спалахнувши рум'янцем від образи. — Він прийшов і сказав.

— Хто такий — він?

— Червона шапка, ваша світлість... посильний.

— І що ж?

— Прийшов на кухню і поклав ось це на стіл. "Переїдайте, каже, вашій пані. Та тільки, каже, в їхні власні руки". Я питаю: від кого? А він каже: "Тут все зазначено". І з тими словами побіг геть.

— Ідіть, доженіть його.

— Ніяк не доженеш, ваша світлість. Він приходив серед обіду, я тільки вас не зважувалась потурбувати, ваша світлість. Півгодини минуло вже.

— Ну, добре, йдіть.

Вона розрізала ножицями стрічку і кинула в кошик разом з папером, на якому була написана її адреса. Під папером був невеликий ювелірний футляр з червоного плюшу, мабуть, щойно з магазину. Віра підняла кришечку, підбиту блідоголубим шовком, і побачила втиснутий в чорний оксамит овальний золотий браслет, а всередині його дбайливої

складену красивим восьмикутником записку. Вона швидко розгорнула папірець. Почерк видався їй знайомим, але, як справжня жінка, вона зараз же відклала записку набік, щоб подивитись на браслет.

Він був золотий, низькопробний, дуже товстий, але дутий і зовні весь суцільно вкритий невеликими старовинними, погано відшліфованими гранатами. Але зате посередині браслета височіли, оточуючи якийсь дивний маленький зелений камінець, п'ять чудових гранатів-кабошонів, кожний завбільшки з горошину. Коли Віра випадковим рухом вдало повернула браслет перед вогнем електричної лампочки, то в них, глибоко під їхньою гладенькою яйцевидною поверхнею раптом спалахнули чарівні густо червоні живі вогні.

"Наче кров!" — подумала з несподіваною тривогою Віра.

Потім вона згадала про лист і розгорнула його. Вона прочитала такі рядки, написані дрібно, бездоганно-каліграфічним почерком:

"Ваша Світлість,

Вельмишановна Княгине Віро Миколаївно!

Шанобливо вітаючи Вас із ясним і радісним днем Вашого Ангела, я наважуюсь надіслати Вам моє скромне вірнопідданське підношення".

"Ах, це — той!" — з невдоволенням подумала Віра. Але проте дочитала лист...

"Я б ніколи не дозволив собі піднести Вам що-небудь, вибране мною особисто: для цього в мене нема ні права, ні тонкого смаку і — зізнаюсь — ні грошей. Втім, думаю, що й на всьому світі не знайдеться скарбу, гідного прикрасити Вас.

Але цей браслет належав ще моїй прабабці, а останньою, за часом, його носила моя покійна матінка. Посередині, між великими каменями, Ви побачите один зелений. Це дуже рідкісний сорт гранату — зелений гранат. За старовинним переказом, що зберігся в нашій сім'ї, він має властивість надавати дару передбачення жінкам, які його носять, і відганяє від них важкі думи, чоловіків же оберігає від наглої смерті.

Всі камені з точністю перенесені сюди з старого срібного браслета, і Ви можете бути певні, що до вас ніхто ще цього браслета не надівав.

Ви можете зараз же викинути цю смішну іграшку чи подарувати її кому-небудь, але я буду щасливий і тим, що до неї доторкались Ваші руки.

Благаю Вас не гніватись на мене. Я червонію при згадці про мою зухвалість сім років тому, коли Вам, панночці, я наважувався писати безглузді і дикі листи і навіть чекати відповіді на них. Тепер у мене лишилось тільки благоговіння, вічне почуття глибокої пошани і рабська відданість. Я вмію тепер лише бажати щохвилинно Вам щастя і радіти, коли Ви щасливі. Я в думках кланяюсь до землі меблям, на яких Ви сидите, паркету, по якому Ви ходите, деревам, яких Ви мимохідь торкаєтесь, слугам, з якими Ви розмовляєте. У мене немає навіть заздрощів ні до людей, ні до речей.

Ще раз прошу прощення, що потурбував Вас довгим, непотрібним листом.

Ваш до смерті і після смерті покірний слуга.

Г. С. Ж."

"Показати Васі чи не показати? І якщо показати — то коли? Зараз чи після гостей? Ні, вже краще після — тепер не лише цей нещасний буде смішним, але і я разом з ним".

Так роздумувала княгиня Віра і не могла відвести очей від п'яти червоних кривавих вогнів, що мигтіли всередині п'яти гранатів.

VI

Полковника Пономарьова ледве вдалось примусити сісти грати в покер. Він говорив, що не знає цієї гри, що взагалі не визнає азарту навіть у жарт, що любить і порівняно добре грає лише у вінт. Проте він не встояв перед просьбами і кінець кінцем згодився.

Спочатку його доводилося вчити й поправляти, але він досить швидко освоївся з правилами покера, і ось не пройшло й півгодини, як усі фішки опинились перед ним.

— Так не можна! — сказала з комічною ображеністю Анна. — Хоча б трохи дали похвилюватися.

Троє з гостей — Спєшников, полковник і віце-губернатор, тупуватий, пристойний і нудний німець — були такого типу люди, що Віра зовсім не знала, як їх розважати і що з ними робити. Вона почала грати з ними у вінт, запросивши четвертим Густава Івановича. Анна здалека, на знак подяки, прикрила очі повіками, і сестра одразу зрозуміла її. Всі знали, що коли не посадовити Густава Івановича за карти, то він весь вечір буде ходити біля дружини, як пришитий, скалячи свої гнилі зуби на обличчі черепа і псуючи дружині настрій.

Тепер вечір поплив рівно, без вимушеності, жваво. Васючок співав упівголоса, під акомпанемент Женні Рейтер, італійські народні канцонети і рубінштейнівські східні пісні. Голосок у нього був маленький, але приємного тембру, слухняний і правильний. Женні Рейтер, дуже вимоглива музикантка, завжди охоче йому акомпанувала. Втім, говорили, що Васючок до неї залицяється.

В кутку на кушетці Анна одчайдушно кокетувала з гусаром. Віра підійшла і з посмішкою прислухалась.

— Ні, ні, ви, будь ласка, не смійтесь, — весело говорила Анна, мружачи на офіцера свої милі, запальні татарські очі. — Ви, звісно, вважаєте за труд летіти стрімголов попереду ескадрону і брати бар'єри на скачках. Але подивіться лишень на наш труд. Ось зараз ми щойно покінчили з лотереєю-алегрі. Ви гадаєте, це було легко? Фі! Юрба, накурено, якісь двірники, візники, я не знаю, як їх там називають... І всі в'язнуть зі скаргами, з якимись кривдами... І цілісінький день на ногах. А попереду ще чекає концерт на користь убогих інтелігентських трудівниць, а там ще білий бал...

На якому, смію сподіватись, ви не відмовите мені в мазурці? — вставив Бахтинський, і, злегка нахилившись, цокнув під кріслом шпорами.

— Дякую... Але саме болюче, найболючіше моє місце — це наш притулок. Розумієте, притулок для порочних дітей...

— О, цілком розумію. Це, мабуть, щось дуже смішне?

— Облиште, як вам не сором сміятися з таких речей? Але ви розумієте, в чому наше нещастя? Ми хочемо дати притулок цим дітям з душами, повними спадкових вад і поганих прикладів, хочемо обігріти їх, приголубити...

— Гм!..

— ... підняти їх моральність, пробудити в їх душах свідомість обов'язку... Ви мене розумієте? І ось до нас щодня приводять дітей сотнями, тисячами, але серед них

— жодної порочної! Якщо запитаєш батьків, чи не порочна дитина — то можете уявити, вони навіть ображаються! І ось притулок відкритий, освячений, все готово — і жодного вихованця, жодної вихованки! Хоч премію пропонуй за кожну приведену порочну дитину.

— Анно Миколаївно, — серйозно і вкрадливо перебив її гусар. — Навіщо премію? Візьміть мене безкоштовно. Слово честі, більш порочної дитини ви ніде не відшукаєте.

— Облиште! З вами не можна говорити серйозно, — розсміялась вона, відкидаючись на спинку кушетки і блискаючи очима.

Князь Василь Львович, сидячи за великим круглим столом, показував своїй сестрі, Аносову і шурину домашній гумористичний альбом з власноручними малюнками. Всі четверо сміялись від душі, і це потроху перетягнуло сюди гостей, не зайнятих картами.

Альбом служив нібито доповненням, ілюстрацією до сатиричних оповідань князя Василя. Зі своїм непорушним спокоєм він показував, наприклад: "Історію любовних пригод хороброго генерала Аносова в Туреччині, Болгарії та інших країнах"; "Пригода петиметра князя Ніколя Булат-Тугановського в Монте-Карло" і т. д.

— Зараз побачите, панове, короткий життєпис нашої улюбленої сестри Людміли Львівни, — говорив він, кидаючи швидкий смішливий погляд на сестру. — Частина перша — дитинство. "Дитина росла, її назвали Ліма".

На листку альбома красувалась навмисне по-дитячому намальована постать дівчинки, з обличчям у профіль, але з двома очима, з ламаними рисочками, що стирчать замість ніг з-під плаття, з розчепіреними пальцями розведених рук.

— Ніколи мене ніхто не називав Лімою, — засміялась Людмила Львівна.

— Частина друга. Перше кохання. Кавалерійський юнкер підносить дівиці Лімі на колінах вірш власного виробу. Там є воїстину рідкісної краси рядки:

Твоя омріяна нога —

Це дивна пристрасть неземна!

— Ось і точне зображення ноги.

А тут юнкер схиляє невинну Ліму до втечі з батьківського дому. Тут сама втеча. А це ось — критичне становище: розлючений батько наздоганяє втікачів. Юнкер малодушно звалює всю біду на покірливу Ліму.

Ти терла пудрою на носі й над бровами,

Жахна погоня вслід тут почалася за нами.

Як відкараскатись тобі від не! — я не знаю,

Моя ж тут хата скраю.

За історією дівчини Ліми йшла нова повість: "Княгиня Віра і закоханий телеграфіст".

— Ця зворушлива поема ще тільки ілюстрована пером і кольоровими олівцями,

— пояснював серйозно Василь Львович. — Текст ще виготовляється.

— Це щось нове, — зауважив Аносов, — я ще цього не бачив.

— Самий останній випуск. Свіжа новина книжкового ринку.

Віра тихо торкнулася його плеча.

— Краще не треба, — сказала вона.

Але Василь Львович чи не дочув її слів, чи не надав їм серйозного значення.

— Початок відноситься до часів доісторичних. Одного чудового травневого дня одна дівиця, на ім'я Віра, одержує поштою листа з голубками, що цілуються, на заголовку. Ось лист, а ось і голуби.

Лист містить в собі палке признання в коханні, написане всупереч всім правилам орфографії. Починається він так: "Прекрасна Блондина, ти, яка... бурхливе море полум'я, що клекоче в моїх грудях. Твій погляд, як отруйна гадюка, впився в мою змучену душу і т. д." В кінці скромний підпис: "За родом зброї я бідний телеграфіст, але почуття мої. гідні мілорда Георга. Не смію відкривати мого повного прізвища — воно надто непристойне. Підписуюсь лише початковими літерами: П. П. Ж. Прошу відповідати мені в поштамт, посте рестанте*2". Тут ви, панове, можете бачити і портрет самого телеграфіста, дуже вдало виконаний кольоровими олівцями.

Серце Віри пробите (ось серце, ось стріла). Але, як пристойна і вихована дівиця, вона показує лист шановним батькам, а також своєму другові дитинства і нареченому, красивому, молодому хлопцеві Васі Шеїну. Ось і ілюстрація. Звичайно, згодом тут будуть віршовані пояснення до малюнків.

Вася Шеїн, ридаючи, повертає Вірі обручку. — "Я не смію перешкоджати твоєму щастю, — каже він, — але, благаю, не роби

одразу рішучого кроку. Подумай, зважж, перевір і себе і його. Дитино, ти не знаєш життя і летиш, як метелик, на яскравий вогонь. А я — гай-гай! — я знаю холодне і лицемірне світло. Знай, що телеграфісти звабливі, але підступні. Для них приносить незбагненну насолоду обманути своєю гордою красою і фальшивими почуттями недосвідчену жертву і жорстоко насміятися з неї".

Минає півроку. У вихорі життєвого вальсу Віра забуває свого поклонника і виходить заміж за красивого молодого Васю, але телеграфіст не забуває її. Він переодягається сажотрусом і вимазавшись в сажу, проникає в будуар княгині Віри. Сліди п'яти пальців і двох губ лишились, як бачите, скрізь: на килимах, на подушках, на обоях і навіть на паркеті.

Ось він в одязі сільської баби поступає на нашу кухню простою посудницею. Проте зайва прихильність кухаря Луки змушує його втекти.

Ось він в будинку божевільних. А ось постригся в ченці. Але кожний день неухильно посилає він Вірі пристрасні листи. І там, де падають на папір його сльози, там чорнило розпливається плямами.

Нарешті, він помирає, але перед смертю заповідає передати Вірі два телеграфні гудзики і флакон з-під духів, — наповнений його сльозами...

— Панове, хто хоче чаю? — запитала Віра Миколаївна.

VII

Заграва осіннього надвечір'я повільно догоряла. Згасла остання багряна, вузенька, як щілина, смужка, що червоніла на самому краю обрію, між сизою хмарою і землею. Уже не стало видно ні землі, ні дерев, ні неба. Лише над головою великі зорі тремтіли своїми віями серед чорної ночі, та голубий промінь від маяка підводився просто вгору тонким стовпом і наче розпліскувався там об небесний купол блідим,

туманним світлим колом. Нічні метелики бились об скляні ковпаки свічок. Зірчасті квіти білого тютюну в палісаднику запахли гостріше з темноти й прохолоди.

Спєшников, віце-губернатор і полковник Пономарьов давно вже поїхали, пообіцявши прислати коней назад із трамвайної станції за комендантом. Гості, що залишились, сиділи на терасі. Генерала Аносова, незважаючи на його протести, сестри змусили надіти пальто і вкутали його ноги теплим пледом. Перед ним стояла пляшка його улюбленого червоного вина Pommard, поруч з ним з обох боків сиділи Віра й Анна. Вони дбайливо впадали коло генерала, наповнювали важким, густим вином його тонку склянку, підсували йому сірники, нарізували сир і т. д. Старий комендант мружився від блаженства.

— Так... Осінь, осінь, осінь, — говорив старик, дивлячись на вогонь свічки і замислено похитуючи головою. — Осінь. От і мені вже час збиратися. Ах, як жаль! Тільки-но настали красні деньочки. Тут би жити та й жити на березі моря, в тиші, спокій ненько...

— І пожили б у нас, дідусю, — сказала Віра.

— Не можна, люба, не можна. Служба... Відпустка закінчилась... А що казати, добре було б! Ти поглянь лишень, як троянди пахнуть... Звідси чую. А влітку в спеку жодна квітка не пахла, лише біла акація... але й та цукерками.

Віра витягла з вазочки дві маленькі троянди, рожеву й кармінову, й просунула їх в петлицю генеральського пальта.

— Дякую, Вірочко. — Аносов схилив голову до борта шинелі, понюхав квіти і раптом посміхнувся славною старечою посмішкою.

— Прийшли ми, пам'ятаю я, в Бухарест і розмістились по квартирах. Ось якось іду я вулицею. Раптом повіяв на мене сильний трояндовий

запах, я зупинився і побачив, що між двома солдатами стоїть чудовий кришталевий флакон з трояндовим маслом. Вони помазали вже ним чоботи а також рушничні замки. "Що це у вас таке?" — питаю. — "Якась олія, ваше високоблагородіє, лили її в кашу, та не годиться, так і дере рот, а пахне вона гарно". Я дав їм карбованця, і вони з задоволенням віддали мені її. Масла вже залишалось не більше половини, але, судячи з її дорожнечі, було ще принаймні на двадцять червінців. Солдати, цілком задоволені, додали: "Та ось ще, ваше високоблагородіє, якийсь турецький горох, скільки його не варили, а все не піддається проклятий". Це було кофе; я сказав їм: "Це лише годиться туркам, а солдатам — ні". На щастя, опіуму вони не наїлись. Я бачив у деяких місцях таблетки, затоптані в грязюці.

— Дідусю, скажіть відверто, — попросила Анна, — скажіть, почували ви страх під час боїв? Боялись?

— Як це дивно, Анночко: боявся — не боявся. Зрозуміло — боявся. Ти не вір, будь ласка, тому, хто тобі скаже, ще не боявся і що свист куль для нього найсолодша музика. Це або божевільний, або хвалько. Всі однаково бояться. Тільки один зо страху розкисає, а інший тримає себе в руках. І бачиш: страх залишається завжди той самий, а вміння тримати себе від практики все зростає: звідси й герої і сміливці. Он воно як. Але злякався я одного разу мало де на смерть.

— Розкажіть, дідусю, — попросили в один голос сестри.

Вони й досі слухали оповідання Аносова з таким самим захопленням, як і в своєму ранньому дитинстві. Анна навіть мимоволі зовсім по-дитячому розставила лікті на столі й поклала підборіддя на складені п'ятки долонь. Була якась затишна чарівність в його неквапливій і наївній розповіді. І самі звороти фраз, якими він переповідав свої воєнні спогади, набирали в нього мимохіть дивного, незграбного, дещо книжного характеру. Наче він розповідав по якомусь милому давньому стереотипу.

— Оповідання дуже коротке, — озвався Аносов. — Це було на Шипці, взимку, вже після того, як мене контузили в голову. Жили ми в землянці, вчотирьох. Ось тут якраз і трапилася зі мною страшна пригода.

Якось вранці, коли я встав в ліжка, здалось мені, що я не Яків, а Микола, і ніяк я не міг себе переконати в протилежному. Помітивши, що в мене запаморочення, закричав, щоб подали мені води, змочив голову, і розум мій повернувся.

— Уявляю, Якове Михайловичу, скільки ви там перемог здобули над жінками, — сказала піаністка Женні Рейтер. — Ви, певно, замолоду дуже красиві були.

— О, наш дідусь і тепер красунь, — вигукнула Анна.

— Красунем не був, — спокійно посміхаючись, сказав Аносов. — Але і мною теж не гребували. Ось в тому ж таки Бухаресті був дуже зворушливий випадок. Коли ми в нього вступили, мешканці зустріли рас на міському майдані гарматною стрільяниною, від чого потерпіло багато віконечок: але ті, на яких поставлена була в склянках вода,

— залишились неушкодженими. А як я про це дізнався? А ось як. Прийшовши на відведену мені квартиру, я побачив на вікні низеньку кліточку, на кліточці була великого розміру кришталева пляшка з прозорою водою, в ній плавали золоті рибки, і між ними сиділа на перекладинці канарейка. Канарейка в воді! — це мене здивувало, але, роздивившись, побачив, що в пляшці дно широке і вдавлене глибоко всередину, так що канарейка вільно могла влітати туди і сидіти. Після цього зізнався сам собі, що я дуже недогадливий.

Ввійшов я в будинок і бачу прегарненьку болгарочку. Я пред'явив їй квитанцію на постій і до речі вже запитав, чому в них цілі шибки після канонади, і вона мені пояснила, що це від води. А також пояснила і про

канарейку: до чого я був нетямущий!.. І ось посеред розмови погляди наші зустрілись, між нами пробігла іскра, подібна до електричної, і я відчув, що закохався — палко і безповоротно.

Старик замовк і обережно потягнув губами чорне вино.

— Але ж ви все-таки освідчилися їй потім? — запитала піаністка.

— Гм... звісно, освідчились... Та тільки без слів. Це сталось так...

— Дідусю, сподіваюсь, ви не примусите нас червоніти? — зауважила Анна, лукаво сміючись.

— Ні, ні, — роман був найпристойніший. Бачите: скрізь, де ми зупинялися на постій, міські жителі мали свої плюси й мінуси, але в Бухаресті так тепло приймали нас жителі, що коли одного разу я став грати на скрипці, то дівчата зразу ж нарядились і прийшли танцювати, і так повелося кожний день.

Одного разу, під час танців, ввечері, при світлі місяця, я ввійшов у сіни, куди сховалась і моя болгарочка. Побачивши мене, вона стала вдавати, що перебирає сухі пелюстки троянд, які, треба сказати, тамтешні жителі збирають цілими мішками. Та я обняв її, притис до свого серця і кілька разів поцілував.

... Відтоді, кожного разу, коли з'являвся місяць на небі з зірками, поспішав я до коханої моєї і всі денні турботи на час забував з нею. Коли ж настав час виступати з тих місць, ми дали одне одному клятву в вічному взаємному коханні і розпрощались назавжди.

— І все? — запитала розчаровано Людмила Львівна.

— А чого ж вам більше? — відказав комендант.

— Ні, Якове Михайловичу, ви мені пробачте — це не любов, а просто бівуачна пригода армійського офіцера.

— Не знаю, люба моя, їй-богу, не знаю — любов це була чи інше почуття...

— Та ні... скажіть... невже справді ви ніколи не кохали справжнім коханням? Знаєте, таким коханням яке... ну, яке... слОВОМ... святим, чистим, вічним коханням... неземним... Невже не кохали?

— Далебі, не зумію вам відповісти, — запнувся старик, підводячися з крісла. — Мабуть, не кохав. Спочатку все було ніколи: молодість, гульня, карти, війна... Здавалось, кінця не буде життю, юності і здоров'ю. А потім оглянувся — і бачу, що я вже руїна... Ну, а тепер, Вірочко, не затримуй мене більше. Я розпрощаюсь... Гусар, — звернувся він до Бахтинського, — ніч тепла, підемо назустріч нашому екіпажу.

— І я піду з вами дідусю, — сказала Віра.

— І я, — підхопила Анна.

Перед тим, як іти, Віра підійшла до чоловіка й сказала йому тихо:

— Піди, подивись... там у мене в столі, в шухлядці, лежить червоний футляр, а в ньому лист. Прочитай його.

VIII

Анна з Бахтинським ішли попереду, а позад них, кроків за двадцять, комендант під руку з Вірою. Ніч була така чорна, що в перші хвилини, коли очі не призвичаїлись після світла до темряви, доводилося помацки ногами відшукувати дорогу. Аносов, що зберіг, незважаючи на літа, дивну зіркість, повинен був допомагати своїй супутниці. Час від часу він

ласкаво погладжував своєю великою холодною рукою Вірину руку, яка легко лежала на згині його рукава.

— Смішна ця Людмила Львівна, — раптом заговорив генерал, наче продовжуючи вголос хід своїх думок. — Скільки разів я в житті спостерігав: як тільки стукне дамі під п'ятдесят, а особливо коли вона вдова або стара дівка, то так і тягне її біля чужої любові покрутитися. Або шпигує, зловтішається і розпускає плітки, або преться влаштовувати чуже щастя, або розводить словесний гумі-арабік про високу любов. А я хочу сказати, що люди в наш час розучились кохати. Не бачу справжнього кохання. Та й у свій час не бачив!

— Ну, як же це. так, дідусю? — м'яко заперечила Віра, потискуючи злегка його руку. — Нащо зводити наклеп? Адже ж ви самі були одружені. Значить, все-таки

кохали?

— Зовсім нічого не значить, дорога Вірочко. Знаєш, як одружився? Бачу, сидить біля мене свіже дівча. Дише — груди так і ходять під кофточкою. Опустить вії, довгі —довгі такі, і вся раптом спалахне. І шкіра на щоках ніжна, шийка біла така, невинна, і руки м'якесенькі, тепленькі. Ах, ти, чорт! А тут папа-мама ходять навколо, за дверима підслухують, дивляться на тебе сумними такими, собачими, відданими очима. А коли йдеш — за дверима такі швидкі поцілуночки... За чаєм ніжка тебе під столом нібито ненароком торкне... Ну й готово. "Дорогий Микито Антоновичу, я прийшов до вас просити руки вашої дочки. Повірте, що це свята істота..." А в тата вже й очі мокрі, і вже цілуватися лізе... "Любий! Я давно догадувався... Ну, дай вам бог... Гляди тільки, бережи цей скарб"... І ось через три місяці святий скарб ходить в затріпаному капоті, туфлі на босу ногу, волоссячко ріденьке, нечесане, в папільйотках, з денщиками собачиться, як кухарка, з молодими офіцерами ламається, сюсюкає, верещить, закочує очі. Чоловіка чомусь на людях називає Жаком. Знаєш, отак у ніс, з розтяжкою, млосно: "Ж-а-а-ак". Мотяга, актриса, нечупара, жадібна. І очі завжди брехливі-

брехливі... Тепер все минуло, вляглось, утрусилося. Я навіть цьому акторчику в душі вдячний... Слава богу, що дітей не було.

— Ви простили їм, дідусю?

— Простив — це не те слово, Вірочко. Спершу був як божевільний. Якби тоді побачив їх, звичайно, вбив би обох. А потім потроху одійшло й одійшло, і нічого не залишилось, крім презирства. І добре. Врятував бог від зайвого пролиття крові. І, крім того, уник я загальної долі більшості чоловіків. Що б я був таке, коли б не цей мерзотний випадок? В'ючний верблюд, ганебний потуральник, приховувач, дійна корова, ширма, якась домашня необхідна річ... Ні! Все на краще, Вірочко.

— Ні, ні, дідусю, у вас все-таки, вибачте мені, говорить колишня образа... А ви свій нещасний досвід переносите на все людство. Візьміть хоч нас із Васею. Хіба можна назвати наш шлюб нещасливим?

Аносов досить довго мовчав. Потім процідив неохоче:

— Ну, добре... скажемо — виняток... Але ось у більшості випадків чому люди одружуються? Візьмімо жінку. Соромно залишатися в дівках, особливо, коли подруги вже повиходили заміж. Важко бути зайвим ротом у сім'ї. Бажання бути хазяйкою, головною в домі, дамою, самостійною... До того ж потреба, просто фізична потреба материнства, і щоб почати вити своє кубло. А в мужчин інші мотиви. По-перше, втомленість від холостяцького життя, від безладдя в кімнатах, від трактирних обідів, від бруду, недокурків, розірваної і розпарованої білизни, від боргів, від безцеремонних товаришів і таке інше. По-друге, почуваєш, що сім'єю жити вигідніше, здоровше й ощадніше. По-третє, думаєш: от підуть дітки: адже я помру, а частина мене все-таки залишиться на світі... щось на зразок ілюзії безсмертя. По-четверте, спокуса невинності, як у моєму випадку. Крім того, бувають іноді й думки про посаг. А де ж кохання? Кохання безкорисливе, самовіддане, яке не чекає нагороди? Те, про яке сказано — "сильне, як смерть"?

Розумієш, таке кохання, ради якого здійснити будь-який подвиг, віддати життя, піти на муку — зовсім не тягар, а сама радість. Чекай, чекай, Віро, ти мені зараз знову хочеш про твого Васю? Справді, я його люблю. Він гарний хлопець. Як знати, може, майбутнє й покаже його кохання у світлі великої краси. Але ти зрозумій, про яке кохання я кажу. Кохання повинно бути трагедією. Найбільшою таємницею в світі! Ніякі життєві вигоди, розрахунки і компроміси не повинні торкатися його.

— Ви бачили коли-небудь таке кохання, дідусю? — тихо запитала Віра.

— Ні, — відповів старий рішуче. — Я, правда, знаю два випадки схожих. Але один був продиктований дурістю, а другий... так... якась кислота... сама жалість. Якщо

хочеш, я розповім. Це недовго.

— Прошу вас, дідусю.

— Ну от. В одному полку нашої дивізії (тільки не в нашому) була дружина полкового командира. Пика, я тобі скажу, Вірочко, найсправжнісінька. Кощава, руда, довготелеса, худюща, ротата. Штукатурка з неї так і сипалась, як з старого московського будинку. Але, розумієш, така полкова Мессаліна: темперамент, владність, презирство до людей, пристрасть до різноманітності. До того ж — морфіністка.

І ось одного разу, восени, присилають до них у полк новоспеченого прапорщика, зовсім жовторотого горобця, тільки-но з військового училища. Через місяць ця стара коняка зовсім оволоділа ним. Він паж, він слуга, він раб, він вічний кавалер її в танцях, носить її віяло і хустку, в самому мундирчику вибігає на мороз гукати її коней. Жахлива це штука, коли свіжий і чистий хлопчина покладе своє перше кохання до ніг старої, досвідченої і властолюбної розпусниці. Якщо цей раз він

вискочив цілим — однаково в майбутньому вважай його загиблим. Це — штамп на все життя.

До різдва він їй уже набрид. Вона повернулась до одної з своїх попередніх, випробуваних пасій. А він не міг. Ходить за нею, мов привид. Змучився весь, схуд, почорнів. Кажучи високим штилем — "смерть уже лежала на його високому чолі". Ревнував він її жахливо. Кажуть, цілі ночі простоював під її вікнами.

І ось одного разу весною влаштували вони в полку якусь маївку чи пікнік. Я і її і його знав особисто, але при цій події не був. Як і завжди в таких випадках, було багато випито. Назад повертались вночі пішки по полотну залізниці. Раптом назустріч їм іде вантажний поїзд. Іде дуже поволі нагору, по досить крутому підйому. Дає свистки. І ось, тільки-но паровозні вогні порівнялися з компанією, вона раптом шепче на вухо прапорщику: "Ви все говорите, що кохаєте мене. Але ж, якщо я вам накажу, — ви, напевно, під поїзд не кинетесь". А він, ні слова не відповівши, бігом — і під поїзд. Адже він, кажуть, точно розрахував, якраз між передніми і задніми колесами: так би його акуратно навпіл і перерізало. Але якийсь ідіот вирішив його затримувати і відштовхувати. Та не подужав. Прапорщик, як вчепився руками за рейки, так йому обидві кисті й відрізала.

— Ох, який жах! — вигукнула Віра.

— Довелось прапорщику залишити службу. Товариші зібрали йому якісь грошенята на виїзд. Залишатися в місті йому було незручно: живий докір перед очима і їй і всьому полку. І пропала людина... найпідлішим чином... став жебраком... замерз десь на пристані в Петербурзі.

А другий випадок був зовсім жалюгідний. І така ж жінка була, як і перша, тільки молода й красива. Дуже й дуже негарно вела себе. На що вже ми легко дивились на ці домашні романи, та навіть і нас коробило. А чоловік — нічого. Все знав, все бачив і мовчав. Друзі натякали йому, а він

лише руками відмахувався: "Залиште, залиште... Не моя справа, не моя справа... Хай тільки Леночка буде щаслива!.." Такий йолоп!

Кінець кінцем зійшлась вона дуже близько з поручиком Вишняковим, субалтерном з їхньої роти. Так втрьох і жили в двочоловічому шлюбі — наче це цілком законний вид подружнього життя. А тут наш полк кинули на війну. Наші дами проводжали нас, проводжала й вона, і, справді, навіть дивитись було соромно: хоч би для пристойності поглянула разок на чоловіка, — ні, повисла на своєму поручику, як чорт на сухій вербі, і не відходить. На прощання, коли ми вже посідали у вагони і поїзд рушив, так вона ще чоловікові вслід, безсоромниця, гукнула: "Пам'ятай же, бережи Володю! Якщо з ним трапиться що-небудь — піду з дому і ніколи не повернусь. І дітей заберу".

Ти, може, думаєш, що цей капітан був який-небудь квач? мамула? заяча душа? Зовсім ні. Він був хоробрим солдатом. Під Зеленими Горами він шість разів водив свою роту на турецький редут, і в нього з двохсот чоловік залишилось лише чотирнадцять. Двічі поранений, він відмовився йти на перев'язочний пункт. Ось він був який. Солдати на нього богу молились.

Але вона веліла... Його Леночка йому веліла!

І він доглядав за цим боягузом і ледарем Вишняковим, за цим трутнем безмедовим,

— як нянька, як мати. На нічлігах під дощем, в грязюці він укутував його своєю шинелею. Ходив замість" нього на саперні роботи, а гой відлежувався в землянці або грав у штос. Ночами перевіряв за нього сторожові пости.

А це, май на увазі, Віруню, було в той час, коли башибузуки вирізували наші пікети так само просто, як ярославська баба на городі

зрізує головки капусти. Їй богу, хоч і гріх згадувати, але всі зраділи, коли довідалися, що Вишняков помер у госпіталі від тифу...

— Ну, а жінок, дідусю, жінок ви зустрічали кохаючих?

— О, звичайно, Вірочко. Я навіть більше скажу: я певен, що майже кожна жінка здатна в коханні на найвищий героїзм. Зрозумій, вона цілує, обнімає, віддається — і вона вже мати. Для неї, якщо вона кохає, кохання містить весь сенс життя — весь всесвіт! Але зовсім не вона винна в тому, що кохання в людей набрало таких пошлих форм і опустилось просто до якоїсь житейської зручності, до маленької розваги. Винуваті мужчини, в двадцять років пересичені, з курчачими тілами і заячими душами, нездатні до сильних бажань, до героїчних вчинків, до ніжності й схиляння перед коханням. Кажуть, що раніше це бувало. А якщо й не бувало, то хіба не мріяли і не сумували про це кращі уми й душі людства — поети, романісти, музиканти, художники? Я днями читав історію Машеньки Лєско і кавалера де-Гріє... Віриш, сльозами обливався... Ну, скажи ж, моя люба, щиро, хіба кожна жінка в глибині свого серця не мріє про таке кохання — єдине, всепрощаюче, на все готове, скромне і самовіддане?

— О, звичайно, звичайно, дідусю...

— А коли його немає, жінки мстяться. Пройде ще років з тридцять... я не побачу, а ти, може, побачиш, Вірочко. Згадай моє слово, що років через тридцять жінки посядуть у світі нечувану владу. Вони будуть одягатися, як індійські ідоли. Вони будуть нехтувати нами, мужчинами, як огидними, низькопоклонними рабами. Їхні безглузді примхи й капризи стануть для нас нестерпними законами. І все тому, що ми цілими поколіннями не вміли схилятися й благоговіти перед коханням. Це буде помста. Знаєш закон: сила дії рівна силі протидії.

Трохи помовчавши, він раптом запитав:

— Скажи мені, Вірочко, якщо тільки тобі не важко, що це за історія з телеграфістом, про яку розповідав сьогодні князь Василь? Що тут правда і що вигадка, за його звичаєм?

— Хіба вам цікаво, дідусю?

— Як хочеш, як хочеш, Віро. Якщо тобі чомусь неприємно...

— Та зовсім ні. Я з задоволенням розповім...

І воїна розказала коменданту зі всіма деталями про якогось безумця, який почав переслідувати її своїм коханням ще за два роки до її одруження.

Вона жодного разу не бачила його і не знає його прізвища. Він тільки писав їй і в листах підписувався Г. С. Ж. Якось він прохопився словом, що служить в якійсь казенній установі маленьким чиновником, — про телеграф він не згадував ні словом. Мабуть, він завжди стежив за нею, тому що у своїх листах дуже точно вказував, де вона бувала на вечорах, в якому товаристві і як була одягнена. Спочатку листи його носили вульгарний і курйозно-загальний характер, хоч і були цілком доброчесні. Та одного разу Віра письмово (до речі, не проговориться, дідусю, про це нашим: ніхто з них не знає) попросила його не турбувати її більше своїми звіреннями в коханні. Відтоді він замовк про кохання і став писати лише зрідка: на великдень, на Новий рік і в день її іменин. Княгиня Віра розповіла також і про сьогоднішню посилку і навіть майже дослівно переповіла дивний лист свого таємничого залицяльника...

— Та-ак, — протягнув генерал, нарешті. — Можливо, це просто ненормальний хлопець, маніяк, а — як знати? — може, твій життєвий шлях, Вірочко, перетяла саме така любов, про яку мріють жінки і на яку більше не здатні мужчини. Стривай-но. Бачиш, попереду рухаються ліхтарі? Певно, мій екіпаж.

В цей же час позаду почувся гучний рев автомобіля, і дорога, зрита колесами, засяяла білим ацетиленовим світлом. Під'їхав Густав Іванович.

— Анночко, я захопив твої речі. Сідай, — сказав він. — Ваше превосходительство, чи не дозволите довезти вас?

— Ні вже, дякую, мій милий, — відповів генерал. — Не люблю я цієї машини. Тільки трясеться і смердить, а радості ніякої. Ну, прощай, Вірочко. Тепер я буду часто приїжджати, — говорив він, цілуючи Вірі лоб і руки.

Всі розпрощалися. Фрієссе довіз Віру Миколаївну до воріт її дачі і, швидко описавши коло, зник у темряві зі своїм ревучим і пахкаючим автомобілем.

IX

Княгиня Віра з неприємним почуттям піднялась на терасу і ввійшла в дім. Вона ще здалеку почула гучний голос брата Миколи і побачила його високу, суху Постать, що швидко снувала з кутка в куток. Василь Львович сидів біля ломберного стола і, низько схиливши свою стрижену, велику, світловолосу голову, креслив крейдою по зеленому сукну.

— Я давно наполягав! — говорив Микола роздратовано і роблячи правою рукою такий жест, наче він кидав на землю якийсь невидимий тягар. — Я давно наполягав, щоб припинити ці безглузді листи. Ще Віра за тебе заміж не виходила, коли я запевняв, що ти і Віра тішились ними, як дітки, вбачаючи в них лише смішне... Ось, до речі, й сама Віра... Ми, Вірочко говоримо зараз з Василем Львовичем про цього твого божевільного, про твого Пе Пе Же. Я вважаю це листування нахабним і поцілим.

— Листування зовсім не було, — холодно зупинив його Шеїн. — Писав тільки він один...

Віра почервоніла при цих словах і сіла на диван в тінь великої латанії.

— Я вибачаюсь за вислів, — сказав Микола Миколайович і кинув на землю, наче одірвавши від грудей, невидиму важку річ.

— А я не розумію, чому ти називаєш його моїм, — вставила Віра, обрадувана підтримкою чоловіка. — Він такий же мій, як і твій...

— Добре, ще раз вибачаюсь. Словом, я хочу лише сказати, що його дурницям треба покласти край. Справа, по-моєму, переходить за ті межі, де можна сміятися й малювати забавні малюночки... Повірте, коли я тут про що турбуюсь і за що хвилююсь,

— то це лише про добре ім'я Віри і твоє, Василю Львовичу.

— Ну, це ти, здається, вже занадто утяв, Колю, — відказав Шеїн.

— Можливо, можливо. Але ви легко ризикуєте попасти в смішне становище.

— Не бачу, яким чином, — сказав князь.

— Уяви собі, що цей ідіотський браслет, — Микола трошки підняв червоний футляр зі стола і тут же гидливо кинув його на місце, — що ця дивовижна попівська штучка залишиться в нас, чи ми її викинемо, чи подаруємо Даші. Тоді, по-перше, Пе Пе Же може хвалитися своїм знайомим чи товаришам, що княгиня Віра Миколаївна Шеїна приймає його подарунки, а по-друге, перший же випадок заохотить його до дальших подвигів. Завтра він присилає перстень з брильянтами, післязавтра кольє із перлин, там — дивись — сяде на лаву підсудних за розтрату чи підлог, а князі Шеїни будуть викликані за свідків... Чудове становище!

— Ні, ні, браслет треба неодмінно відіслати назад! — вигукнув Василь Львович.

— Я теж так думаю, — погодилась Віра, — і якомога швидше. Але як це зробити? Адже ми не знаємо ні імені, ні прізвища, ні адреси.

— О, якраз це зовсім проста справа! — відказав зневажливо Микола Миколайович. — Нам відомі ініціали цього Пе Пе Же... Як його, Віро?

— Ге Ес Же.

— От і прекрасно. Крім того, нам відомо, що він десь служить. Цього цілком досить. Завтра ж я беру міський покажчик і відшукую чиновника чи службовця з такими ініціалами. Якщо ж я його чомусь не знайду, то просто-напросто покличу поліцейського розшукового агента і накажу відшукати. На випадок утруднення у мене є в руках ось цей папірець з його почерком. Одним словом, завтра до двох годин дня я буду знати точно адресу і прізвище цього молодчика і навіть години, в які він буває вдома. А коли я про це дізнаюсь, то ми не тільки завтра ж повернемо йому його скарб, а й вживемо заходів, щоб він більше ніколи не нагадував нам про своє існування.

— Що ти думаєш зробити? — запитав князь Василь.

— Що? Поїду до губернатора і попрошу...

— Ні, тільки не губернатора. Ти знаєш, які наші взаємини... Тут певна, небезпека попасти в смішне становище.

— Все одно. Поїду до жандармського полковника. Він мені приятель по клубу. Хай-но він кличе цього Ромео і погрозить у нього пальцем під носом. Знаєш, як він це робить? Приставить людині палець до носа і рукою зовсім не ворушить, а тільки один палець у нього хитається, і галасує: "Я, добродію, цього не потерплю-ю-ю!"

— Фі! Через жандармів! — поморщилась Віра.

— І правда, Віро, — підхопив князь. — Краще вже в цю справу нікого з сторонніх не вплутувати. Підуть чутки, плітки... Ми всі досить добре знаємо наше місто. Всі живуть, наче в скляних банках... Краще вже я сам піду до цього... юнака... хоч, бог його знає, може, йому шістдесят років?.. Вручу йому браслет і прочитаю добру, сувору нотацію...

— Тоді й я з тобою, — швидко перебив його Микола Миколайович. — Ти дуже м'який. Дай мені з ним поговорити... А тепер, друзі мої, — він дістав кишеньковий годинник і глянув на нього, — ви пробачте мені, якщо я піду на хвилинку до себе. Ледве на ногах тримаюсь, а мені треба переглянути дві справи.

— Мені чомусь стало жаль цього нещасного, — нерішуче сказала Віра.

— Жаліти його нічого! — різко обізвався Микола, обертаючись у дверях. — Якби таку вихватку з браслетом і листом дозволила собі людина нашого кола, то князь Василь послав би йому виклик. А коли б він цього не зробив, — то зробив би я. А за давнішніх часів я б просто велів відвести його на стайню і покарати різками. Завтра, Василю Львовичу, ти зачекай на мене в своїй канцелярії, я повідомлю тобі телефоном.

X

Запльовані сходи відгонили мишами, котами, гасом і пранням. Перед шостим поверхом князь Василь Львович зупинився.

— Зачекай трішки, — сказав він шурину. — Дай я віддишусь. Ах, Колю, не слід би цього робити...

Вони піднялись ще на два марші. На площадці було так темно, що Микола Миколайович повинен був двічі витерти сірник, поки не розглядів номер квартири.

На його дзвінок відчинила двері повна, сива, сіроока жінка в окулярах, з трохи зігнутим наперед, видно від якоїсь хвороби, тулубом.

— Пан Желтков удома? — запитав Микола Миколайович.

Жінка тривожно забігала очима від очей одного чоловіка до очей другого і назад.

Пристойна зовнішність обох, певно, заспокоїла її.

— Вдома, прошу, — сказала вона, відчиняючи двері. — Перші двері наліво.

Булат-Тугановський постукав тричі коротко і рішуче. Якесь шарудіння почулося

зсередини. Він ще раз постукав.

— Зайдіть, — озвався слабкий голос.

Кімната була дуже низька, але дуже широка й довга, майже квадратної форми. Двоє круглих вікон, цілком схожі на пароплавні ілюмінатори, ледве-ледве її освітлювали. Та й уся вона була схожа на кают-компанію вантажного пароплава. Вздовж однієї стіни стояло вузеньке ліжко, вздовж другої — дуже великий і широкий диван, застелений витертим чудовим текинським килимом, посередині — стіл, накритий барвистою малоросійською скатеркою.

Обличчя господаря спочатку не було видно: він стояв спиною до світла і в замішанні потирав руки. Він був високий на зріст, худорлявий, з довгим, пушистим м'яким волоссям.

— Якщо не помиляюсь, пан Желтков? — запитав гордовито Микола Миколайович.

— Желтков. Дуже приємно. Дозвольте відрекомендуватися.

Він зробив в напрямі до Тугановського два кроки з простягнутою рукою. Але в той самий момент, наче не помічаючи його вітання, Микола Миколайович повернувся всім тілом до Шеїна.

— Я тобі казав, що ми не помилились.

Худі, нервові пальці Желткова забігали по борту коричневого короткого піджачка, застібаючи й розстібаючи гудзики. Нарешті, він через силу вимовив, показуючи на диван і незграбно кланяючись:

— Прошу покірно. Сідайте.

Тепер його було всього видно: дуже блідий, з ніжним дівочим обличчям, з блакитними очима і впертим дитячим підборіддям з ямочкою посередині; років йому, певно, було коло тридцяти, тридцяти п'яти.

— Дякую вам, — сказав просто князь Шеїн, що розглядав його дуже уважно.

— Мерсі, — коротко відповів Микола Миколайович. І обидва залишились стояти. — Ми до вас всього лише на кілька хвилин. Це — князь Василь Львович Шеїн, губернський предводитель дворянства. Моє прізвище — Мірза-Булат-Тугановський. Я —товариш прокурора. Справа,

про яку ми будемо мати честь говорити з вами, однаково стосується і князя і мене, чи, вірніше, дружини князя, а моєї сестри.

Желтков, зовсім розгубившись, опустився раптом на диван і промимрив помертвілими губами: "Прошу, панове, сідати". Але, мабуть, згадав, що вже безуспішно пропонував те ж саме раніш, схопився, підбіг до вікна, куйовдячи волосся, і повернувся назад на. попереднє місце. І знову тремтячі руки забігали перебираючи гудзики, смикаючи світлі рудуваті вуса, мацаючи без потреби обличчя.

_ Я до ваших послуг, ваше сіятельство, — промовив він

глухо, дивлячись на Василя Львовича благальними очима.

Але Шеїн промовчав. Заговорив Микола Миколайович:

_ По-перше, дозвольте повернути вам вашу річ, — сказав

він, і, діставши з кишені червоний футляр, акуратно поклав його на стіл. — Вона, звичайно, робить честь вашому смакові, але ми дуже просили б вас, щоб такі сюрпризи більше не повторювались.

— Пробачте... Я сам знаю, що дуже винен, — прошепотів Желтков, дивлячись вниз, на підлогу, і червоніючи. — Може, дозвольте скляночку чаю?

— Бачте, пане Желтков, — продовжував Микола Миколайович, нібито не розчувши останніх слів Желткова. — Я дуже радий, що знайшов у вас порядну людину, джентльмена, здатного розуміти з півслова. І я думаю, що ми домовимось одразу. Адже, якщо я не помиляюсь, ви переслідуєте княгиню Віру Миколаївну вже коло семи-восьми років?

— Так, — відповів Желтков тихо і опустив вії благоговійно.

— І ми досі не вживали проти вас ніяких заходів, хоча, згодьтесь, це не тільки можна було, а навіть треба було зробити. Правда ж?

— Так.

— Так. Але останнім вашим вчинком, саме присилкою ось цього гранатового браслета, ви переступили ті межі, де кінчається наше терпіння. Розумієте? — кінчається. Я від вас не приховаю, що першою нашою думкою було звернутися за допомогою до влади, але ми не зробили цього, тому що — повторюю — я одразу вгадав у вас благородну людину.

— Пробачте. Як ви сказали? — запитав раптом уважно Желтков і розсміявся. — Ви хотіли звернутися до влади?.. Саме так ви сказали?

Він заклав руки в кишені, сів зручно в куток дивана, дістав портсигар і сірники і закурив.

— Отже, ви сказали, що ви хотіли вдатися за допомогою до влади?.. Ви мені пробачите, князю, що я сиджу? — звернувся він до Шеїна. — Ну, далі?

Князь присунув стілець до стола і сів. Він, не відриваючись, дивився з подивом і жадібним, серйозним зацікавленням в обличчя цієї дивної людини.

— Бачте, милий мій, цей захід від нас ніколи не втече, — з легким зухвальством продовжував Микола Миколайович. — Вдиратися в чужу сім'ю...

— Пробачте, я вас переб'ю...

— Ні, пробачте, тепер вже я вас переб'ю... — майже закричав прокурор.

— Як ваша вОЛЯ. Кажіть. Я слухаю. Але в мене є кілька слів для князя Василя Львовича.

І, не звертаючи більше уваги на Тугановського, він сказав:

— Зараз настала найтяжча хвилина в моєму житті. І я повинен, князю, говорити з вами поза всякими умовностями. Ви мене вислухаєте?

— Слухаю, — сказав Шеїн. — Ах, Колю, та помовч ти, — сказав він нетерпляче, помітивши сердитий жест Тугановського. — Кажіть.

Желтков протягом кількох секунд ловив ротом повітря, наче задихаючись, і раптом покотився, мов з кручі. Говорив він лише щелепами, губи в нього були білі й не рухались, як у мертвого.

— Важко вимовити таку... фразу... що я кохаю вашу дружину. Але сім років безнадійного і чемного кохання дають мені право на це. Я згоден, що спочатку, коли Віра Миколаївна була ще панночкою, я писав їй безглузді листи і навіть чекав на них відповіді. Я згоден із тим, що мій останній вчинок, саме посилка браслета, був ще більшою дурістю. Але... от я вам просто дивлюсь в очі і відчуваю, що ви мене зрозумієте. Я знаю, що не в силах розлюбити її ніколи... Скажіть, князю... припустімо, що вам це неприємно... скажіть, — що б ви зробили для того, щоб обірвати це почуття? Вислати мене в інше місто, як сказав Микола Миколайович? Все одно і там я буду кохати Віру Миколаївну так само, як тут. Ув'язнити мене в тюрму? Але й там я знайду спосіб дати їй знати про моє існування. Лишається тільки одне — смерть... Ви бажаєте, я прийму її в якій завгодно формі.

— Ми замість справи розводимо якусь мелодекламацію, — сказав Микола Миколайович, одягаючи капелюх. — Питання дуже коротке: вам пропонують одне з двох: або ви зовсім відмовляєтесь від переслідування княгині Віри Миколаївни, або, якщо на це ви не погодитесь, ми вживемо заходів, які нам дозволять наше становище, знайомство і т. д.

Але Желтков навіть не глянув на нього, хоч і чув його слова. Він звернувся до князя Василя Львовича і запитав:

— Ви дозволите мені вийти на десять хвилин? Я від вас не приховаю, що піду розмовляти телефоном з княгинею Вірою Миколаївною. Запевняю Вас, що все, що можна буде вам передати, я передам.

— Ідіть, — сказав Шеїн.

Коли Василь Львович і Тугагновський залишились удвох, Микола Миколайович одразу накинувся на свого шурина:

— Так не можна, — галасував він, роблячи вигляд, що кидає правою рукою на землю від грудей якусь невидиму річ. — Так абсолютно не можна. Я тебе попереджав, що всю ділову частину розмови я беру на себе. А ти розкис і дозволив йому патякати про свої почуття. Я б це зробив у двох словах.

— Стривай, — сказав князь Василь Львович, — зараз все не з'ясується. Головне це те, що я бачу його обличчя. І почуваю, що ця людина не здатна обманювати і брехати з наміром. І, справді, подумай, Колю, хіба він винен в коханні? І хіба можна керувати таким почуттям, як кохання, — почуттям, яке досі ще не знайшло свого тлумача. — Подумавши, князь сказав: — мені жаль цієї людини. І мені не тільки жаль, але ось я почуваю, що я присутній при якійсь величезній трагедії душі, і я не можу тут блазнювати.

— Це декадентство, — сказав Микола Миколайович.

За десять хвилин Желтков повернувся. Очі його променились і були глибокі, ніби наповнені непролитими слізьми. А видно було, що він зовсім забув про світські умовності, про те, кому де треба сидіти, і перестав триматися джентльменом. І знову з хворою, нервовою чутливістю зрозумів це князь Шеїн.

— Я готовий, — сказав він, — і завтра ви про мене нічого не почуєте. Я нібито помер для вас. Але одна умова, — це я вам кажу, князю Василю Львовичу, — бачите, я розтратив казенні гроші, і мені як-не-як доводиться з цього міста тікати. Ви дозволите мені написати ще останній лист княгині Вірі Миколаївні?

— Ні. Якщо кінчив, то кінчив. Ніяких листів — закричав Микола Миколайович.

— Добре, пишіть, — сказав Шеїн.

— От і все, — промовив, гордовито посміхаючись, Желтков. — Ви про мене більше не почуєте і, звичайно, ніколи мене більше не побачите. Княгиня Віра Миколаївна зовсім не хотіла говорити зі мною. Коли я її запитав, чи можна мені залишитися в місті, щоб хоч зрідка її бачити, звичайно, не показуючись їй на очі, вона відповіла: "Ах, якби ви знали, як мені набридла вся ця історія. Будь ласка, припиніть її якомога швидше". І ось я припиняю всю цю історію. Здається, я зробив все, що міг?

Увечері, приїхавши на дачу, Василь Львович переповів дружині дуже точно всі подробиці побачення з Желтковим. Він начебто почував обов'язок зробити це.

Віра, хоч була стривожену але не здивувалась і не збентежилась. Вночі, коли чоловік прийшов до неї в ліжко, вона раптом сказала йому, повернувшись до стіни:

— Облиш мене, — я знаю, що ця людина вб'є себе.

XI

Княгиня Віра Миколаївна ніколи не читала газет, тому що, по-перше, вони їй бруднили руки, а по-друге, вона ніколи не могла розібратися в тій мові, якою тепер пишуть.

Але доля змусила її розгорнути саме той аркуш і натрапити на ту шпальту, де було надруковано:

"Загадкова смерть. Вчора ввечері, біля сьомої години, покінчив життя самогубством чиновник контрольної палати Г. С. Желтков. Судячи з даних слідства, смерть покійного сталася з причини розтрати казенних грошей. Так принаймні самовбивця згадує в своєму листі. З огляду на те, що показаннями свідків встановлена в цьому акті його власна воля, вирішено не відправляти труп до анатомічного театру".

Віра думала про себе:

"Чому я це передчувала? Саме цей трагічний кінець? І що це було: кохання чи божевілля?"

Весь день вона ходила по квітнику і по фруктовому саду. Неспокій, який зростав у неї з хвилини на хвилину, наче не давав їй сидіти на місці. І всі її думки були прикуті до того незнаного чоловіка, якого вона ніколи не бачила і навряд чи коли-небудь побачить, до цього смішного Пе Пе Же.

"Як знати, може, твій життєвий шлях перетяло справжнє, самовіддане, істинне кохання", — згадались їй слова Аносова.

О шостій годині прийшов поштар. Цього разу Віра Миколаївна впізнала почерк Желткова і з ніжністю, якої вона від себе не чекала, розгорнула лист.

Желтков писав так:

"Я не винен, Віро Миколаївно, що богу було бажано послати мені, як величезне щастя, кохання до Вас. Сталося так, що мене в житті ніщо не цікавить: ні політика, ні наука, ні філософія, ні турбота про майбутнє щастя людей — для мене все життя втілюється лише у Вас. Я тепер відчуваю, що якимсь незручним клином врізався у Ваше життя. Якщо можете, пробачте мені за це. Сьогодні я виїжджаю і ніколи не повернусь, і ніщо Вам про мене не нагадає.

Я безмежно вдячний Вам за те, що Ви існуєте. Я перевірив себе — це не хвороба, не маніякальна ідея — це кохання, яким богу було бажано за щось винагородити мене.

Хай я був смішний у Ваших очах і в очах Вашого брата, Миколи Миколайовича. Відходячи назавжди, я в захопленні говорю: "Хай святиться ім'я твоє".

Вісім років тому я побачив Вас в цирку в ложі, і тоді ж в першу секунду я сказав собі: я її люблю тому, що на світі немає нічого подібного до неї, немає нічого кращого, немає ні звіра, ні рослини, ні зірки, ні людини прекраснішої від Вас і ніжнішої. У Вас неначе втілилась вся краса землі...

Подумайте, що мені треба було робити? Втекти в інше місто?

Все одно серце було завжди біля Вас, біля Ваших ніг, кожна мить дня заповнена Вами, думкою про Вас, мріями про Вас... солодким маренням. Я дуже соромлюсь і в думці червонію за мій дурний браслет, — ну, що ж? — помилка. Уявляю, яке враження він справив на Ваших гостей.

За десять хвилин я поїду, я встигну лише наклеїти марки і вкинути лист в поштову скриньку, щоб не доручати цього нікому іншому. Ви цей лист спаліть. Я ось зараз запалив грубку і спалюю все найдорожче, що

було в мене в житті: вашу хустку, яку, я зізнаюся, вкрав. Ви її забули на стільці на балу в Благородному зібранні. Вашу записку,

— о, як я її цілував! — нею Ви заборонили мені писати Вам. Програму художньої виставки, яку Ви одного разу тримали в руці і потім забули на стільці, при виході... Кінець. Я все відрізав, але все-таки думаю і навіть певен, що Ви про мене згадаєте. Якщо Ви про мене згадаєте, то... я знаю, Ви дуже музикальні, я Вас бачив найчастіше на Бетхавенських квартетах, — так от, якщо Ви про мене згадаєте, то зіграйте чи накажіть зіграти сонату Д — dur № 2, Оп. 2.

Я не знаю, як мені закінчити лист. Від глибини душі дякую Вам за те, що Ви були моєю єдиною радістю в житті, єдиною втіхою, єдиною думкою. Дай боже Вам щастя, і хай ніщо тимчасове і житейське не тривожить Вашу прекрасну душу. Цілую Ваші руки.

Г. G. Ж..".

Вона прийшла до чоловіка з почервонілими від сліз очима і припухлими губами і, показавши листа, сказала:

— Я нічого від тебе не бажаю таїти, але я відчуваю, що в наше життя вплуталось щось жахливе. Певно, ви з Миколою Миколайовичем зробили що-небудь не так як слід.

Князь Шеїн уважно прочитав лист, акуратно склав його і, довгенько помовчавши, сказав:

— Я не маю сумніву в щирості цієї людини і навіть більше, — я не смію розбиратися в її почуттях до тебе.

— Він помер? — запитала Віра.

— Так, помер. Я кажу, що він кохав тебе, а зовсім не був божевільним. Я не зводив з нього очей і бачив кожний його рух, кожну зміну його обличчя. І для нього не існувало життя без тебе. Мені здавалось, що я присутній при величезному стражданні, від якого люди помирають, і я навіть майже зрозумів, що переді мною мертва людина. Розумієш, Віро, я не знав, як себе тримати, що мені діяти...

— Ось що, Васю, — перебила його Віра Миколаївна: — тобі не буде боляче, якщо я поїду ДО міста і подивлюсь на нього?

— Ні, ні, Віро, будь ласка, прошу тебе. Я сам поїхав би, та тільки Микола зіпсував мені всю справу. Я боюсь, що буду почувати себе ніяково.

XII

Віра Миколаївна залишила овій екіпаж за дві вулиці до Лютеранської. Вона легко знайшла квартиру Желткова. Назустріч їй вийшла сіроока стара жінка, дуже повна, в срібних окулярах, і так само, як учора, запитала:

— Кого вам потрібно?

— Пана Желткова, — сказала княгиня.

Певно, її костюм — капелюшок, рукавички, і дещо владний тон справили на господарку квартири велике враження. Вона розговорилася.

— Будь ласка, будь ласка, ось перші двері наліво, а там... зараз... Він так швидко пішов від нас. Ну, скажемо, розтрата. Сказав би мені про це. Ви знаєте, які наші капітали, коли здаєш квартири внайми холостякам. Та які-небудь шістсот-сімсот карбованців я б могла зібрати і внести за нього. Коли б ви знали, що це була за чудова людина, пані. Вісім років я

його тримала на квартирі, і він здавався мені зовсім не квартирантом, а рідним сином.

Тут же у вітальні був стілець, і Віра опустилась на нього.

— Я друг вашого покійного квартиранта, — сказала вона, підбираючи кожне слово до слова. — Розкажіть мені що небудь про останні хвилини його життя, про те, що він робив і що говорив.

— Пані, до нас прийшло двоє панів і дуже довго розмовляли. Потім він пояснив, що йому пропонували місце управителя в економії. Потім пан Єжий побіг до телефону і повернувся такий веселий. Потім ці двоє панів пішли, а він сів і почав писати лист. Потім пішов і вкинув лист у скриньку, а потім ми чуємо, неначе з дитячого пістолета вистрелили. Ми зовсім уваги не звернули. О сьомій годині він завжди пив чай.

Ликера — служниця — приходить і стукає, він не відповідає, потім ще раз, ще раз. І от мусили виламати двері, а він уже мертвий.

— Розкажіть мені що небудь про браслет, — звеліла Віра Миколаївна.

— Ах, ах, ах, браслет — я й забула. Звідки ви знаєте? Він перед тим, як написати лист, прийшов до мене і сказав: "Ви католичка?" Я кажу: "Католичка". Тоді він каже: "У вас є милий звичай — так він і сказав: милий звичай вішати на зображення матки боски персні, коралі, подарунки. Так ось виконайте мою просьбу: ви можете цей браслет повісити на ікону?" Я йому обіцяла це зробити.

— Ви мені його покажете? запитала Віра.

— Прошу прошу, пані. Ось його перші двері наліво. Його хотіли сьогодні відвезти до анатомічного театру, але в нього є брат, так він упрохав, щоб його поховати по-християнськи.

Прошу, прошу.

Віра зібралася з силами і відчинила двері. В кімнаті пахло ладаном, і горіли три воскові свічки. Навскіс кімнати лежав на столі Желтков. Голова його лежала дуже низько, наче умисне йому, трупові, для якого, все одно, підсунули маленьку м'яку подушку. Глибока поважність була в його заплющених очах, і губи посміхались блаженно й спокійно, неначе він перед розлукою з життям дізнався якусь глибоку і солодку тайну, що вирішила все людське його життя. Вона згадала, що той самий умиротворенний вираз вона бачила на масках великих страждальників — Пушкіна і Наполеона.

— Якщо накажете, пані, я . вийду? — запитала стара жінка, і в її тоні почулось щось надзвичайно інтимне.

— Так, я потім вас покличу, — сказала Віра і зараз же дістала з маленької бокової кишені кофточки велику червону троянду, підняла трохи вгору лівою рукою голову трупа, а правою рукою поклала йому під шию квітку. В цю мить вона зрозуміла, що те кохання, про яке мріє кожна жінка, пройшло мимо неї. Вона згадала слова генерала Аносова про вічне рідкісне кохання — майже пророчі слова. І, розгорнувши в обидва боки волосся на лобі мерця, вона міцно стиснула руками його виски і поцілувала його в холодний, вологий лоб дружнім поцілунком.

Коли вона виходила, то господарка квартири звернулась до неї улесливим польським тоном:

— Пані, я бачу, що ви не як всі інші, не з цікавості лише. Покійний пан Желтков перед смертю сказав мені: "Коли трапиться, що я помру і прийде подивитися на мене яка-небудь дама, то скажіть їй, що у Бетховена найкращий твір..." — він навіть навмисне записав мені це. Ось подивіться.

— Покажіть, — сказала Віра Миколаївна і раптом заплакала. — Пробачте мені, це враження смерті таке важке, що я не можу стриматися.

І вона прочитала слова, написані знайомим почерком:

L. van Beethoven. Son № 2, op. 2.

Largo Appassionato.

XIII

Віра Миколаївна повернулась додому пізно ввечері і була рада, що не застала вдома ні чоловіка, ні брата.

Зате на неї чекала піаністка Женні Рейтер, і, схвильована тим, що бачила і чула. Віра кинулась до неї і, цілуючи її чудові великі руки, закричала:

— Женні, мила, прошу тебе, зіграй для мене що-небудь, —

і зараз же вийшла з кімнати в квітник і сіла на лавку.

Вона майже ні на мить не мала сумніву в тому, що Женні зіграє те саме місце з другої сонати, про яке просив цей мрець із смішним прізвищем Желтков.

Так воно і було. Вона впізнала з перших же акордів цей виключний, єдиний за глибиною твір. І душа її неначе роздвоїлась. Вона одночасно думала про те, що мимо неї пройшло велике кохання, яке повторюється лише один раз за тисячу років. Згадала слова генерала Аносова і запитала себе, чому ця людина змусила її слухати саме цей бетховенський твір та ще й проти її бажання? І в умі її складались слова.

Вони так збігалися в її думках з музикою, що це були неначе куплети, які закінчувалися словами:

"Хай святиться ім'я твоє".

"Ось зараз я вам покажу в ніжних звуках життя, яке покірно, й радісно прирекло себе на муки, страждання й смерть. Ні скарги, ні докору, ні болю самолюбства я не знав. Я перед тобою — сама молитва: "Хай святиться ім'я твоє".

"Так, я передбачаю страждання, кров і смерть. І думаю, що важко розлучитися тілу з душею, але, прекрасна, хвала тобі, пристрасна хвала і тиха любов. "Хай святиться ім'я твоє".

"Згадую кожний твій крок, посмішку, погляд, звук твоєї ходи. Солодким смутком, тихим, чудесним смутком овіяні мої останні спогади. Але я не завдам тобі горя. Я відходжу сам, мовчки, таке бажання було бога і долі. "Хай святиться ім'я твоє".

"В передсмертну сумну годину я молюсь лише тобі. Життя могло б бути прекрасним і для мене. Не нарікай, бідне серце, не нарікай. В душі я кличу смерть, та в серці сповнений хвали тобі: "Хай святиться ім'я твоє".

"Ти, ти і люди, які оточували тебе, всі ви не знаєте, яка ти була прекрасна. Б'є годинник. Пора. І, вмираючи, я в скорботну годину розлуки з життям все-таки співаю— слава тобі".

"Ось вона йде, все втихомирююча смерть, а я кажу — слава тобі!.."

Княгиня Віра обняла стовбур акації, пригорнулася до нього і плакала. Дерево м'яко здригалось. Налетів легкий вітер і, наче співчуваючи їй, зашелестів листям. Гостріше запахли зірки тютюну... І в цей час дивна музика, ніби скоряючись її горю, продовжувала:

"Заспокойся, люба, заспокойся, заспокойся. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Адже ти моє єдине і останнє кохання. Заспокойся, я з тобою. Подумай про мене, і я буду з тобою, тому що ми з тобою кохали одне одного тільки одну мить, але навіки. Ти про мене пам'ятаєш? Пам'ятаєш? Пам'ятаєш? От я відчуваю твої сльози. Заспокойся. Мені спати так солодко, солодко, солодко".

Женні Рейтер вийшла з кімнати, вже закінчивши грати, і побачила княгиню Віру, яка сиділа на лавці вся в сльозах.

— Що з тобою? — запитала піаністка.

Віра, з очима, блискучими від сліз, тривожно, схвильоване почала цілувати їй обличчя, губи, очі, і говорила:

— Ні, ні, — він мене простив тепер. Все добре.